

Анна Пажмиес (*Полша, Варшава*)

ПРАБЪЛГАРСКИЯТ ЕЗИК В ТОПОНИМИЯТА. МЕТОДОЛОГИЧНИ ТЪРСЕНИЯ

Най-напред искам да обясня защо смятам, че на днешната наша среща трябва да говорим за прабългарския език, който всъщност е научно-изследователска тема на езиковеди – специалисти по така наречената некролингвистика, т. е. по мъртви езици. Отговорът е, че един от главните извори за реконструкция на тези езици, освен историческите извори, са имената на местности на територията, където изследваният език е бил употребяван. Научният проект „Тезаурус на българската топонимия...“, който предвижда записване и изследване на произхода на българската топонимия, е изключително полезен за историческото езикознание, понеже дава много ценен материал, който липсва в историческите текстове. Етимологията на местните названия е една от главните цели на топонимията. Неживият днес прабългарски, както е много добре известно, е бил говорим и официален език в българската държава от VII до X век, а само говорим – в някои обществени среди и географски райони – доста по-дълго. Въпреки големите етнически и народностни движения на територията на България от онова време до днес, които несъмнено са предизвикали промени в топонимията, винаги се е смятало малко вероятно прабългарският елемент да е изчезнал напълно, особено в областта на микротопонимията.

Езикът на прабългарите буди интерес не само сред езиковедите, но и сред историците, главно в България, Русия (особено в Татарстан и в Чувашия) и в Унгария. В другите страни, даже там, където тюркологията е на сравнително високо ниво, интересът към този език е по-малък. В Турция бихме могли да очакваме, че

учените ще обърнат внимание на този език, но в действителност прабългаристиката там едва започва да се създава. Това ново явление там е свързано в известна степен с честите емиграции на езиковеди-тюрколози, които след разпадането на СССР имат достъп до турските висши училища. Достъпът на турските учени до научните центрове в бившите съветски републики, където се говорят тюркски езици, и в самата Русия, също е широк. В Унгария интересът е голям поради историческите контакти с тюрките – племена в някогашните поселения на унгарците, а след преселването в новата им родина – с дунавските прабългари. Вследствие на тези контакти в унгарския език има известен брой прабългаризми, които са обект на различни интерпретации от страна на учените. Контактите между останалите угро-фински и тюркските езици са също обект на езиковедски изследвания. В Полша, където живея и работя, прабългаристиката като езиковедска дисциплина не съществува. За историята на аспаруховите българи най-известна там е работата на проф. Е. Триярски, но за езика авторът пише само няколко страници. Първата публикация за прабългарския език в Полша е моят хабилитационен труд „Прабългарски език. Принос към неговата реконструкция на базата на тюркско-славянската компаративистика”. Интересът към него от страна на езиковедите в Полша беше общо взето минимален. Изключение правеше проф. Л. Мошински, син на известния славист К. Мошински, автор на много критикуваната навремето книга „Изследвания върху произхода и старата култура на славяните” (1925 г.). Причината за тази критика е важното значение, което авторът отдава на тюркския елемент в изясняване на произхода и историята на славяните. Заедно с проф. Л. Мошински стигнахме до извода, че в Полша трябва да бъдат отново изучени отношенията между алтайските и славянските езици – без националистични и панславистични идеализации – и че за тази цел е нужно тюрколозите да помогнат за преодоляването на старите ограничения в тази област. Той ме убеди, че като тюрколог трябва да направя описание на чувашкия език, защото учените-славяноведи, не само в Полша, но и в другите славянски страни, имат минимална представа за

него. Издаването на моята книга „Чувашки език“ в 2000 г. не даде очакваните от Л. Мошински резултати. Чак миналата година във Варшава се създаде така наречената Балканска комисия, една от целите на която е разширяване на знанието за външните езикови влияния върху славянските езици на Балканите. Засега интересът е насочен главно към турцизмите от времето на Османската империя, но се надявам, че ще дойде времето и на прабългаризмите.

В България, въпреки големия интерес към прабългарския език и към всичко, което е свързано с прабългарите, обучението на турска филология в мое време се концентрираше главно върху съвременния турски език и османистиката, която действително беше и е много нужна за изследването на османския период в българската история. Известно е, че без познаването на османските документи, без техния превод и обработка, това е невъзможно. Прабългаристиката фактически не съществуваше. Доколкото знам, ситуацията на тюркологията в Софийския университет „Св. Климент Охридски“ не се е променила много.

За прабългарския език са известни много теории и мнения, често противоречиви. Смята се, че една от причините за това е липсата на достатъчно информации за този мъртъв език, за да можем да стигнем до изводи, които не будят съмнения. Всички се надяваме, че ще бъдат открити нови документи, които ще ни позволят да уточним някои въпроси, но истината е такава, че не всичко, с което разполагаме в тази област, е достатъчно добре изследвано. Най-големи противоречия относно прабългарския език има между езиковедите и историците. В споровете между тях пред широката публика позицията на езиковедите е по-неизгодна от тази на историците. Историческите трудове общо взето са търсени, четени и разбираани от хората. Що се отнася до езиковедските издирвания, особено в областта на сравнително-историческото езикознание, те са разбираеми само за специалисти в тази област. Това се отнася в най-голяма степен до реконструкцията на мъртвите езици, опираща се на конкретни и строги правила, които трябва да се знаят и които не могат да бъдат нарушени. По тази причина този дял на езикознанието е сравняван с математиката и често се определя като „царица на езикознанието“.

Ще кажа няколко думи за методологията на изследването на неживите езици, които не са оставили писмени текстове, както е случаят с прабългарския. Започва се обикновено от тяхната класификация, т. е. определяне на мястото, което заемат сред известните ни живи езици или вече несъществуващи, но оставили писмени текстове, както е например старобългарският. Няма съмнение в това колко важно е установяването на родствените връзки на мъртвия вече език за неговата реконструкция. Второто нещо, което трябва да вземем предвид, е времето, в което е бил употребяван и общата езикова ситуация, в която се е намирал. Езикова ситуация от своя страна е тясно свързана с обществената организация на говорещите този език. Такъв подход изглежда съвсем естествен и не буди противоречия като теоретична постановка. Практиката обаче изглежда различно и се изразява в това, че сегашната ситуация често се пренася, понякога съвсем несъзнателно, на доста далечни от нас времена, в които тя е била коренно различна. Днес езикът най-често се свързва с определен народ, от чието име произхожда названието на езика (французин – френски, руснак – руски и т. н.). Езикът е един от важните елементи за създаването на чувството за общност и по-късно за национално съзнание. Понякога забравяме обаче, че нацията и чувството за национална принадлежност са сравнително нови явления, които освен на езика се опират също така на общото минало на членовете на общността, която се формира като нация. Бурните обикновено времена, когато дадена нация се създава, често се характеризират с известно митологизиране на нейната история. Целта е да се докаже, че нацията е съществувала открай време и че създателите ѝ винаги са се ръководели от нейните интереси и от интересите на нейната държава – разбира се, ако е имало такава. Старанията на историците често са насочени към изтъкването на добродетелите на нацията и на мъченичеството, което тя е преживяла, за което виновни са „другите”. Времето, когато нацията, народът още не са съществували, принадлежността към дадена племенна или държавна организация, е представяна като принадлежност към съществуващия днес народ. Говорим за нашите деди,

чийто образ често избираме и създаваме в зависимост от това какви бихме искали те да бъдат. При това доказването на давността на нацията е важен фактор за чувството на национална гордост. Понятието *народ* обикновено се свързва с името на даден етнос, което се разбира не само като носител на времето и мястото, където е живял, но и на езика, въпреки, че често сведения за това няма.

Ще ви дам един пример, от който се вижда как несъзнателно приемаме и тълкуваме тези понятия. Преди няколко години написах статия за произхода на етнонима „поляни”, който, както е известно от историческите извори, се отнася до славянското население над Днепър около Киев, Украйна, и около Познан и Гниезно над р. Варта в Полша. Съществува теза, добре доказана, че етнонимът *поляк* произхожда именно от етнонима *поляни* (Фасмер 322, III). Приетата етимология на тези етноними се отнася до славянската дума поле, което не е достатъчно убедително, но поради липса на други предложения от дълги години се приема като възможно. Без да влизам в етимологични подробности, ще кажа само, че след дълги търсения дойдох до извода, че основата *пол* може да се изведе от термина, употребяван от източните хуни, отнасящ се до население, което е било под тяхна власт. Характеризирало го това, че избягвало да плаща договорените данъци и освен това, че в сред него са набирани войници (нещо като известното ни *девширме*). Оказа се, че терминът най-вероятно е от китайски произход. Издадох тези мои изследвания и след известно време излезе статия на един полски журналист, на когото тази етимология много му харесала, между другото защото от нея се виждало, че поляците открай време са избягвали да плащат данъци. Много се изненадах, тъй като, пишейки статия, обясняваща термина *поляк*, и на ум не ми беше дошло, че някой може да помисли, че поляците са живели някога на границата с Китай като обособен народ, който вече е имал своите характерни черти, запазени до ден днешен. За мене беше ясно, че това е термин, донесен в Европа, най-вероятно от европейските хуни, термин, който е определял общественото положение на дадено население и не е

имал нищо общо нито с неговата етнична принадлежност, нито с неговия произход, характер, а още по-малко с езика, който говори. Виждате колко тясна е връзката, която се прави днес в историческа перспектива между понятията *етноним – етнос – народ – език*. Истината е такава, че във времето, за което говорим, в поголемите държавни организации са влизали различни етнични, родови и езикови групи, в които обикновено не езикът е определял името на тези групи, така както и името на групата не винаги се пренася върху името на езика, който тя говори. Важното тук е била позицията, която тя заема – родствена с управляващите, подчинена, съюзническа, изпълняваща военни и други повинности, осигуряваща прехраната на елита и в голяма степен на войската, и т. н. Сведенията, които ни дават историческите извори за езика, говорен в тези държавни организации, най-често се отнасят до рода, племето, групата, която управлява и която контролира религиозните обреди и вярвания. Вярно е, че с течение на времето този език може да разшири своята употреба, да окаже силно влияние и даже да заеме мястото на други езици. За това обаче е необходима силна идеологическа подкрепа и натиск. Името, под което са известни тези държави, нямат обикновено нищо общо с езика или езиците, които са били говорени там.

След тези теоретични уводни думи, време е да се спрем по-подробно на прабългарския език. За неговия произход има различни теории. Най-неприемливото за езиковедите е това, че тези теории невинаги се опират на езикови факти, а на идеи, които произтичат от различни народностни комплекси и от желанието на създателите им да покажат говорещите на този език в най-добра светлина или обратното. Съществуват три основни тези за произхода на прабългарския език различаващи се преди всичко по своята научна обоснованост.

Първата, според мене единствената, която почива на научна основа, е тази, че прабългарският език е принадлежал към алтайското езиково семейството и по-точно към групата на тюркските езици, наричана най-често „българска подгрупа”, която се дели на две части: прабългарска или протобългарска и чувашка. Ин-

формациите в историческите извори за прабългарите и намиращите се там реликви от техния език показват, че прабългарският е бил говорен в Стара (Велика) България, в Дунавска България, във Волжска България и в Хазария. Имаме сериозни доказателства, че езикът на господстващото племе в хунската държава е принадлежал към прабългарската подгрупа. Това създава известна терминологична трудност, която тюрколозите разрешават като употребяват термина „хуно-български език”. Няма съмнение, че в аварската племенна организация е имало племена, наричани *българи* – историческите извори ни информират ясно. Езиковите остатъци от аварите обаче не ни дават право да твърдим, че техният език е бил прабългарски, въпреки някои съмнения на проф. Бешевлиев. За езика на аварите съществуват три хипотези. По-старата е за монголски произход (P. Pelliot, K. H. Menges), следващата – за старотюркски (H. Vambery, Z. Gombocz, G. Nemeth, J. Harmatty, O. Pritsak). Най-новата хипотеза принадлежи на Е. Хелимский, който неколккратно изрази мнение, че по-вероятно е езикът на аварите да е бил близък с тунгусо-манджурските езици. Той смята, че аварско-тунгусо-манджурският език в Европа е бил постепенно изтласкан от прабългарския. За съжаление преживяваната смърт на автора попречи да развие достатъчно и убедително своята хипотеза. Тюрколозите се отнасят с известно недоверие към неговите изводи на тази тема. Въпреки, че езикът на аварите не принадлежи към тюркските езици, взаимното езиково влияние и преди всичко заемки между аварския и прабългарския са съвсем възможни.

Както вече казах, засега като най-убедителна се смята тезата за принадлежността на прабългарския към тюркското езиково семейство, която болшинството от сегашните учени приемат безусловно. В миналия век някои от тях като К. Менгес, А. Алтхайм, Ж. Дени и други имаха известни съмнение поради някои общи особености между чувашкия и монголските езици като ротацизма и ламбдаизма, които бяха причината да се допуска монголски произход. Тези колебания идваха от недостатъчното изследване и опис на тюркските и общо взето на алтайските езици. В XX в.

бяха направени големи усилия в тази област. Тюркологията беше особено развита в тогавашния Съветския съюз. Освен граматиките, речниците, диалектоложките издирвания, излезе и много томният етимологичен речник на тюркските езици, който въведе известен ред в тюркологичните сравнително-исторически изследвания. Етимологичните речници на чувашкия език на В. Г. Егоров (1964) и на М. Р. Федотов (1996) са голям принос в тази област. В самата Чувашия изследванията върху лексиката, ономастиката, диалектологията и историята на езика бяха, а и до днес са на високо ниво. Много от тези трудове за съжаление са труднодостъпни за нас. Пряката връзка с чувашките учени все още не е лесна. Такива основни трудове като речника на Н. И. Ашмарин (1928–1950) липсват в нашите библиотеки. И тук е място и време да изразя своето убеждение, че реконструкцията на прабългарския език без съпоставянето на неговите остатъци с характерните фонетични и граматични особености на чувашката лексика е обречено на неуспех. Независимо от трудностите, които науката преживява в последните години, теорията за тюркския произход на прабългарския език досега не е сериозно отречена и шансовете това да стане са все по-малки, въпреки усилията на някои среди в тази насока.

Второто мнение определя прабългарския език като принадлежащ към къпчакската подгрупа на тюркските езици, която обхваща: 1) къпчакско-българска група: съвременни татарски и башкирски – литературен език на Златната Орда, 2) къпчакско-куманска, съвременни: караимски, кримско-татарски, кумикски и карачаево-балкарски; 3) къпчакско-ногайска: ногайски, каракалпакски, казахски и някои узбекски диалекти. Къпчакските езици се появяват в Европа през IX–XI в. чрез печенегите, после през XI–XIII заедно с куманите; в XIII–XV в. – чрез Златната Орда, и после се разпространяват между Астраханското, Казанското и Кримското ханство. Хипотезата за къпчакския произход е дело преди всичко на някои татарски учени, които се чувстват преки наследници на древните българи и поради това смятат, че реконструкцията на прабългарския език не може да се осъществи с помощта на чувашкия език. Говорят за необоснована „чувашки-

зация” („очуващение” както твърди проф. М.З. Закиев) на прабългарските езикови остатъци. Преди три години една от причините да участвам в тюрколожката конференция, организирана в столицата на Чувашия Чебоксаръ, беше информацията, че проф. Закиев ще участва в нея. За съжаление той не пристигна и не можах лично да поговоря с него по този въпрос. Искях да му обърна внимание на няколко негови аргументи, които даже на пръв поглед не могат да бъдат приети. Един от тези аргументи е, например, че в остатъците от прабългарския език липсва ротацизъм. Става дума за това, че на общотюркската съгласна *z* в чувашкия език отговаря съгласната *r*. Искях да му обърна внимание на няколко примера, които доказват, че в прабългарския тази алтернация е съществувала и че няма основание да се говори за отсъствие на ротацизъм в прабългарския език. Като един от най-известните примери, свързан с ротацизма, е българската дума *шаран*, чието съответствие в тюркски езици от стандартен тип е *sazan*. Няма друго обяснение за думата *шаран* в съвременния български език, освен това, че е остатък от езика на аспаруховите българи и разбира се не е единственият от този тип. Закиев отхвърля съществуването на чувашкия елемент във всички източници: Именника, личните имена и топоними у арабските автори, напр. Ибн Фадлан, в старобалкарските надписи, намерени в Северен Кавказ (Ельбрус), в унгарския език и в другите угро-фински езици в Уралоповолжието, в руския език, във волжските епитафии. Разбира се, тези негови аргументи не са приети и не могат да бъдат приети от учените езиковеди. На тази конференция присъстваха авторите на най-новия етимологичен речник на алтайските езици (EDAL – *Etymological Dictionary of the Altaic Languages*, издаден на английски в Brill, Leiden 2003) А. Дыбо и О. Мудрак. О. Мудрак много сериозно се занимава с прабългарския език, за което му помага доброто познаване на чувашкия – нещо, което даже сред тюркологите не е така често. Авторите на този речник, разбира се, не поддържаха аргументите на Закиев, но потвърдиха, че сред специалистите те могат да бъдат недоразумения.

Участието в тази конференция беше за мен много полезно, защото можах да си дам сметка каква голяма роля играе в тази

чисто научна област личният елемент. Това, че славистите се отнасят с голямо недоверие към алтайските етимологии на думи от славянската лексика, е известно отдавна и даже разбирам такова отношение. Ако дадена дума, особено общославянска, има общоприета етимология, която се повтаря във всички етимологични речници на славянските езици, не е лесно да се приеме ново обяснение, почиващо на неизвестни в славянското езиковедско фонетични и семантични правила. Но тенденциозното им отхвърляне, за да се докаже някаква теза, създадена на ненаучна основа, сериозно усложнява нещата.

Третата теза гласи, че прабългарският език е бил един от иранските езици и следователно принадлежи към индоевропейското езиково семейство. По въпроса за идеологичните ѝ предпоставки няма да се изказвам, въпреки че въпросът е сериозен и заслужава да му се обърне внимание. Фактически тази хипотеза от научна, преди всичко езиковедска гледна точка, е решително неубедителна. Подобни теории, отнасящи се до етногенеза, в последните години се появяват или се възраздат масово преди всичко в бившите социалистически страни. Като пример можем да вземем Хърватия, където индоевропейският или по-точно староиранският произход на етнонима *хърват* е общоприет. Доказателствата и изводите са от най-различен характер, често много изненадващи. Информации по този въпрос черпя от статията на полската славистка-хърватолог Магдалена Дырас¹, която съвсем правилно характеризира всички тези „открития“ като отдалечени от науката и криещи опасност. Да започнем от прародината на хърватите, която е била най-напред в Индия, след това в днешен Иран, а въобще в Афганистан се намира известна група, която нарича говорения от тях език *хърватски*. Глаголицата е била създадена от хървати, които живеели около брега на Черно море. Преводът от гръцки на евангелието не са дело на св. Кирил и св. Методий. Хърватите са имали собствен превод и, разбира се, не от гръцки, а от латински още преди старобългарския превод. Няма никакво съмнение, че хърватите са тези, които първи са дошли в Америка, където са намерени надписи на глаголица. Доказателство за това

е индианското племе, което носи името *кроатан*. Древните хървати, разбира се, не са имали нищо общо със сърбите, които са дошли някъде от Африка и дълго време са били роби в Египет. Всички тези информации са били известни в Хърватия още преди 50 години, но, както обясняват хърватските учени, по идеологически причини са били скривани.

Една година преди да се запозная с цитираната статия издадах статия, между другото, за възможната алтайска етимология на етнонима *хърват*², която може да накърни доброто индоевропейско самочувствие на авторите на представените по-горе виждания. И тук е мястото да обясня защо се заех с този етноним, от гледна точка на неговия произход. Преди всичко, защото голяма част от славянските етноними се появяват в историческите извори след разпадането на хунската държава. Даже името *славянин/славяни* не прави изключение. Второ, защото намерих нетипична широката употреба на името *хървати* като топоним, антропоним и етноним далеч от Хърватия. Разбира се, такъв топоним може да се обясни като място, където са живели *хървати*. Намираме го в старочешки, старополски, староруски, унгарски; *хрувати* е име на сърболужишко племе, *Charwatynia* е кашубски топоним. Германско племе носи името *Harudes*. Османците наричат така черногорците. Албанците (шпичани) на служба в Истамбул като градска стража били наричани *хървати*, а техният началник – *Хърват Паша*. В Гърция, недалече от Атина, се намира албанско село *Харвати*. Терени в околностите на Краков са известни в историческите извори като *Бяла Хървация*. Шведите и немците употребяват думата *croato*, *Krobot*, *Krabat* в значение 'диво дете'. В славянската антропонимия се срещат съответствия на етнонима *хърват*, които могат да се приемат като тюркски: *Карауда*, фамилно име в източна Полша, в Люблински окръг, където е възможно заселването и християнизацията на татари. Същото фамилно име, *Каравуда*, намерих в Синеморец, в семейството на хора, прогонени от Тракия.

Етимологиите на етнонима *хърват* са много и разнообразни. Фасмер предлага староирански произход *haurvatā* 'пазач на доби-

тък', която Скок смята за възможна. Х. Грегора вижда връзка с прабългарското име *Кубрат*. От по-новите етимологии е тази на А. Глухак, който извежда от персийското **har-va(n)t* 'имащ жени', свързвайки едновременно с името на Кубрат.

Важното за мен е това, че съответствия на думата *хърват* се намират в алтайските езици:

haraat 'подчинен', 'васал'; *haragul* 'стража' (монг.) < **karaγu* 'защита', 'прикритие', 'охрана' > *qaraγu* 'взаимна защита' (клас. монг.)

kargutkie, karaba 'пазач' (мандж.)

qaragu 'страж', 'авангард, челен, преден отряд' (ДТС 424)

xarabıl 'пазач' (якут.)

xural 'страж', *härhäm* 'роб' (чув.)

karawul 'охрана на крепост, командващ гарнизон'; 'името на узбекско племе'; 'охраняваща войска, разположена на конкретно място, за да следи врага'; 'ловджия, който наблюдава дивеча и дава знак на другите ловджии' (тур. ЭСТЯ, 1997, 290)

Етимологията на тези лексеми се извежда от прамонголския и пратунгусо-манджурския глагол **kara-* 'гледам', 'пазя', (EDAL 648). Не е трудно да се забележи, че семантиката на иранския етимон, предложен от Фасмер, и тази на алтайските лексеми, е еднаква – става дума за население, чиято задача е да пази, да охранява. Въпросът за произхода на самата дума не е окончателно разрешен. Заемките в двете посоки *иранско* → *алтайска* и *алтайско* → *иранска* са възможни поради древността на връзките между алтайските и индоевропейските езици. Вероятността тази дума да е била донесена всред славяните от алтайците, е голяма. Всичко това обаче няма нищо общо с произхода и езика на хората, които са били наричани така.

Не е изключено от същия алтайски корен да произлиза думата *казак/козак*. Както знаем, казаците са население, обединено във военни части, чиято главна задача е охраната на границите на държавата. Голяма част от тях са татарски племена, приели с време руския език и християнството. Коренът **kara-* > **xara-/xira-* (монголски и хуно-български) в останалите тюркски езици може да

бъде **koza* ~ **kaza* (ротацизъм). Разликата между двете форми *хърват* – казак е в афиксацията: *-g-at/-v-at* и *к-*. **karagat* (к > g > v в интервокална позиция), което дава **xǎravat* > **xǎrvat* (елизията на гласната *a* във втората сричка може да се обясни с тенденцията към затворяне на сричка или съкращаване на думата, която наблюдаваме в чувашкия език), *-t* е афикс за множествено число.

От гледна точка на тюркското езикознание, свързването на *Кубрат*, *Куврат* (Ковѣрѣт, Корѣвѣт у Теофан Изповедник) с *хърват* е възможно. Има още едно основание да допуснем тази връзка, а именно ролята на Кубрат като охрана на източната граница на аварския каганат, за която пише Р. Рашев. Не трябва също да забравяме, че в алтайската антропонимия титлите често са употребявани като лични имена. Това е нормално в тюркските езикови общности, където името на дадена личност се сменя в зависимост от възрастта, от положението в семейството, в племето, от ролята в различни важни събития и т. н. Името, записано от чужд автор, благодарение на когото то е дошло до нас, като правило не е лично име, дадено при раждането, което носи до края на живота си, както това е сега. Можем да приемем, че *Куврат* е титла, възприета от византийските автори като име, а неговото име (може би едно от неговите имена) е записаното в Именника *Курт*.

За иранския произход на прабългарите и на техния език се говори не за пръв път. Още Н. Я. Мар изказа хипотеза за идентичността на населението, наричано „българи“ и „сармати“. Проф. А. Бурмов отначало приема тази хипотеза, но после се отказва в полза на тюркския произход. Сега проф. П. Добрев се опитва да докаже индоевропейската принадлежност на прабългарския език, като представя известни сходства на отделни думи от памирската и българската лексика, в това число и топоними. Обвинява тюрколозите, че са жертва на тюркско илюзия. С него е трудно да се спори, защото той обикновено представя изводите си преди доказателствата. Не е, разбира се, негова вина, че не е запознат с основните правила на компаративистиката и въобще с историческото езикознание, тъй като той не е езиковед. След прочи-

тането на 10–20 страници за произхода и прародината на българите всеки лингвист е уморен от неудовлетвореното очакване на изводи, основани на доказани фонетични, граматични и семантични закони и правила в езиците, които сравнява. Не са посочени даже конкретните езици и речниците, от които цитираните и сравнявани думи са взети. Както е известно, памирските езици в своето болшинство са записани главно през XIX в. За да се дойде до първичните форми на дадена лексема от тяхната лексика, трябва да се направи сериозно съпоставително изследване. Не е правилно лексиката на славянския български език, която ни е известна от IX век, да се сравнява със сегашната памирска лексика, без да се посочват съответствията в староиранските езици и без да се прави реконструкция на тази основа. Трябва да се установят всички промени, които са настъпили по време на приемането на тези думи; трябва да се знае състоянието на езиците, които ги приемат – славянски, гръцки и др.

Най-забавното в тези „открития“ е свързването на езика, който говори дадено население, с неговото ДНК. Езикът, който говори дадена общност, обикновено няма връзка с нейната генетична, антропологична, расова принадлежност. Като пример можем да дадем английския език, който е общ за афроамериканците и останалите американци от най-различен произход. Такива примери в историята намираме на всяка крачка с много езици – гръцки, латински, арабски.

Всъщност тези памирско-ирански хипотези могат да бъдат оставени без особено внимание, ако не беше тяхното масово разпространение и особено предложението да се направят поправки в учебниците – поправки, в съответствие с възгледите на създателите на тези хипотези. Както виждате, работата започва да става сериозна, защото отдалечаването от действителността има винаги тежки последици. Не искам да се увличам в критика на П. Добрев и неговите привърженици. (Това е вече правено, между другото от българския тюрколог Валери Стоянов.) Важно е да се подчертае тук факта, че иранският и въобще индоевропейският елемент несъмнено съществува в тюркските езици. От историческа гледна

точка това е обяснимо. За придвижването на населението на евроазиатските степи от запад на изток, а след това от изток на запад, най-вероятно поради климатични промени, се говори отдавна и за това има археологични доказателства. Каква е била езиковата ситуация в тези времена можем само да предполагаме, но няма съмнение, че езиковите контакти в такива ситуации са напълно нормално явление. Често при търсенето на етимологията на дадена дума, намираща се във всичките алтайски езици, прилагайки правилни и доказани фонетични и семантични паралели, стигаме до нейната първична форма и виждаме, че тя има много общо със съответната по значение индоевропейската форма. Това не е никакво откритие, понеже отдавна съществува така наречената ностратична теория и отдавна са провеждани търсения в тази област, които дават убедителни резултати. Обаче що се отнася до времето, за което говорим (IV–X век), не само можем да очакваме, но и имаме сериозни доказателства, че прабългарският език е вече оформен като самостоятелен език в алтайската езикова общност. Във връзка с това нашите търсения се свеждат до неговата реконструкция на базата на правилата и законите на алтайската компаративистика, при изследването на реликтите в историческите извори и на останките в живите езици, които са имали контакти с прабългарския език. Кой са езиците, в които можем да очакваме тези прабългарски заемки? Това са на първо място угро-финските, после славянските, гръцкия, иранските и китайския. Последните три езика дълго време се смятаха за сигурни източници на заемки в алтайските езици заради убеждението за тяхното по-високо културно ниво. Истината обаче не винаги е такава. Значителен брой заемки от алтайската лексика в иранския и китайския езици са доказани.

Изводът, който бих искала да направя от казаното дотук, има практически характер и е свързан с българската топонимия, записана в сборници, които продължават да бъдат издавани и то със забележителен размах, благодарение на проекта „Тезаурус на българската топонимия“. Напълно правилен методологичен подход, точно спазван от авторите, при определението на произхода

на отделните топоними, е тяхното изследване не само на местна българска и балканска езикова почва, но и на старославянска и общославянска. Освен това се обръща сериозно внимание на изяснението на неславянския произход на голяма част от тях. Най-голям брой чужди топоними са от турски произход и като тюрколог ще се ограничи само до тях. Що се отнася до тракийския произход на някои от тях, трябва да кажа, че в тази област не съм компетентна. Издирването на съответствията в турския и особено в османския езици е, както всички знаем, правилно, но не във всички случаи е достатъчно. Тюркското население, което е заселвало и заселва отделни райони на страната, е доста разнообразно по произход и не може да се свързва само с турския език. Къпчацките племена от около Х в. са били чести гости в България. Вследствие славянизация или туркизация те загубват езика си, но не можем да изключим, че в топонимията са останали следи от него. Тези следи се намират и в лексиката на турските диалекти, които, за съжаление, са доста слабо проучени. (Задавам си често въпроса какво е станало с обширния диалектен материал, който в 60-те години на миналия век беше събран на студентските диалектоложки експедиции, провеждани сред турското население.)

Ще си позволя на няколко наблюдения, отнасящи се до изследването на топонимите от тюркски произход. Честа практика е свързването им с турските заемки в българския език, което невинаги е убедително. Като пример може да послужи топонима *Коч*, обясняван с турската дума *коç*, заемка в българския език, въпреки че като име на местност не е достатъчно убедително. Според мен по-вероятно е да произхожда от тюркската дума *köç* 'чергарски престой', 'място за спиране и почивка', 'лагер', 'разстояние между две местности', записана в старотюркския и в други тюркски езици, в това число и в турските диалекти. Палаталната лабиална тюркска гласна *ö* в българския език преминава обикновено в българско *о*, което дава същото произношение като *коч*. Етимологичният извод от *köi* е по-убедителен, особено като знаем, че местността, носеща името *Коч*, се намира в планински терен, където са живели номади. Както виждаме, османотурският език

невинаги е достатъчен за изясняване на произхода на българските местни имена от тюркски произход.

Особено важно е намирането и изследването на топонимите, останали от прабългарско време. Тяхното изучаване ще позволи да потвърдим характерните черти на прабългарския език и да извършим неговата реконструкция. За осъществяването на тази цел топонимията е много по-достоверен извор на информация, отколкото прабългарските нарицателни имена в българската лексика. Причината за това е, че верността на етимологията на топонимите може да бъде проверена. Ако от нашия извод излиза, че даден топоним означава например 'планински връх', а местността се намира в долина, ясно е, че не можем да го приемем. Освен това топонимите с прабългарски произход (разбира се, ако успеем да съберем достатъчен брой) ще ни помогнат да определим с по-голяма точност къде е бил употребяван прабългарският език и къде се е запазил най-дълго. Неочакваното за много от нас, даже за тюрколозите, е това, че въпреки дългия период от време, откакто той не е говорим език, имаме остатъци от него, запазени в българската топонимия.

Ще представя само няколко топонима, в които наблюдаваме една от особеностите на чувашкия език, отличаваща го от останалите тюркски езици. Става дума за чувашко-тюркската алтернация на началната съгласна *ś* (**s*-) (беззвучна, палатална, спирантна) ~ *j* (сонорна), на пр. *śēr* (чув.) ~ *jüz* (тюрк.) 'сто'. Палатализацията на тази съгласната се приема за сравнително ново явление. Засега в прабългаризмите на Балканите тя не е отбелязана и всичко говори за това, че е била произнасяна като непалатално *s* (*s*). Чувашката палатална съгласна *ś* се явява в другите езици най-често като *š*.

Топонимите, за които ще говорим, съдържат думата *сарма* (*сърма*, *сирма*), която е съответствие на чувашката *śirma* 'дол, яма, голям трап', 'рекичка, неголяма река' и на общотюркската *irmak/ jirmak* 'река', 'приток на река', 'стричен ръкав на река', (ЭСТЯ 664–665), *jarma* 'извивка', 'тясна и дълбока долина в планина', 'пукнатина', 'клисурата, дефиле'; 'върлина' (тур.). Лексемата *śirma*

е често срещана не само в чувашката топонимия, но също така в съседните републики като Башкирия (Тарън сырма, Арман сырми, Ашăх сырма) и Татарстан (Сак сырма).

Какво е било точното значение на думата в езика на дунавските прабългари, не можем да знаем, без да се запознаем със съответните местности. Известните ми местности, които носят имена, съдържащи една от тези думи, в които *širma* е съставна част – обикновено първи компонент на словосъчетание, са следните:

1. *Сармусаклъка* (*Сърмусъклъкъ*). Местности с това име се намират в Горнооряховско – в село Горски Долен Тръмбеш³, в Поповско – в селата Осиково и Манастирица⁴, Сармусъкли⁵ – в околностите на гр. Серес в Гърция. Предложената етимология е турската дума *sarmisak* ‘чесън’.

Вторият компонент на името *усаклъка/ усъклъка* също има своето съответствие в чувашкия език: *uślăx* ‘открито място’, ‘поляна’, отговаряща на турската дума *açiklik* ‘простор’, ‘открито място’, ‘отверстие’, ‘промежутък’ (tur.). Транспозицията на чувашкия език **širma uślăxě* се обяснява като изафетно словосъчетание, където крайната гласна -ě (кратка гласна, която можем да сравним със старобългарското ъ) притежателен афикс отговарящ на турския -i < **širmusăklăkě* (прабълг.). Елизията на -a в *širma* се обяснява с хиатуса *ai* при сливането на двете думи. Афиксът -ě е приет в българския език като определителен член -a/-ъ > *Сърмусъклъкъ*. Изхождайки от сегашното значение на компонентите, семантичната реконструкция на топонима е ‘речна поляна’, което отговаря на описанието на местността: поле, намиращо се на брега на река Янтра.

Понеже не разполагах с достатъчни информации за географското местоположение на останалите две местности, носещи същото име, не можех да бъда сигурна, че предложената етимология е правилна. Доцент Мария Ангелова-Атанасова, ръководителка на проекта за Тезауруса и същевременно авторка на книгата, където за пръв път намерих споменатия топоним, организира експедиция през юни 2010 г. Главната цел беше да проверим как и в каква степен местностите отговарят на предложената семантична

реконструкция. В Горски Долен Тръмбеш никой не помнеше къде се намира тази местност, записана в емлячните регистри. След дълго търсене лесничият Димо Пеев Димов ни заведе на въпросното място, което действително се оказа поляна на брега на Янтра. В следващото село Осиково, Поповско, беше по-лесно, защото попаднахме на добре познаващия местността Вельо Белчев Йоргов, който веднага ни заведе в м. *Сармусаклъка* – ливада на брега на река Акар дере. От лявата страна на ливадата се намира сух дол, който при обилно валежи влива води в Акар дере. Нашият информатор след малко колебание нарече този дол Дере Сармусаклък. В село Манастирица, Поповско, не можахме да намерим търсената местност. Голяма част от населението беше напуснало селото.

Както стана ясно, местностите, които носят името *Сармусаклък*, отговарят на семантичната реконструкция, направена от изведената етимология. И в единия, и в другия случай имаме поляна на брега на река, на брега на дере, където див чесън не расте.

Следващите топоними, които съдържат думата *śirma*, ще бъдат обяснени само въз основа на описа, направен от авторите на записа.

2. *Сирма*. В околностите на Нови пазар се намира лозово поле *Сирма*.⁶ Б. Симеонов и Е. Иванова предлагат три възможни етимологии: 1) *serma* ‘студ, хлад, зима’ 2) *sermek/sermel/sermalsirma* ‘занемарено (място, ниви, лозе, имот)’ 3) *si irma* < *si* – съкратена форма на турската дума *söğüt* ‘върба’ і *jirma* ‘rzeka’ (tur.). Няма обяснение по какъв начин тази местност може да се свърже с една от тези три етимологии.

Третата от предложените етимологии е в известна степен близка с моето предложение, защото, както вече споменах, *jirma* е общотюркско съответствие на чувашката дума *śirma* ‘rzeka’. Вероятно авторите не са имали информация за тюркско-чувашкото фонетично съответствие *j- ~ ś-* (*s-*) и поради това началната съгласна *s-* е неправилно, според мен, изтълкувана като част от турската дума *söğüt*. Малко вероятно е такова съкращение на думата, след което остава само един звук. Трябва да обърнем внимание

на гласната *-i-* в първата сричка вместо *-i-*, което подсказва, че може би палатализацията на *s* е в известна степен възможна в езика на аспаруховите българи. Ако такава палатализация се потвърди от други прабългаризми, трябва да признаем, че почти невъзможно е това, че при тези интензивни и многобройни миграции на населението в Северозападна България, толкова точно се е запазило произношението на този топоним. Все пак има известна несигурност, отнасяща се до семантичната реконструкция, поради липсата на информация за характера на тази местност и по-специално дали се намира на река или дере, или става дума за дол.

3. *Сърмеше (Сърмише)*⁷ – гориста височина на територията на село Леденик, разположено на левия бряг на река Янтра, на 37 км от Велико Търново. Във Великотърновско имаме още три топонима, които са прилагателни от *Сърмеше*: *Сърмешкия кайрак*, каменлив склон на м. *Сърмеша*, *Сърмешкия мял* ‘ронещ се бряг’, *Сърмешкия чучур* ‘извор с дървен чучур’. Н. Ковачев обяснява този топоним като турски, съставен от думите *siri* ‘жълт’ и *meşe* ‘дъб’.

Предлаганата прабългарската етимология изхожда чувашкото словосъчетание *śirma iše*, при което вторият компонент изисква обяснение. Сравнявайки производното съществително от чувашкия глагол *iš-* ‘чупя, руша’, ‘въртя, търкалям (река, камъни)’; ‘плувам’, *išek* ‘сринато място, срутване’ (Федотов 175), имаме възможност да реконструираме формата **iše* като негово съответствие от по-стар лексически слой⁸. При сливането на двата компонента в една лексема *śirmaiše* хиатусът *ai* преминава в *e* или *i*. Значенията ‘каменлив склон’ и ‘ронещ се бряг’ можем да приемем като точни преводи на *śirma iše*.

6. *Сърмисач кундур*⁹ – поле в село Ветрен, намиращо се над река Тунджа. Не е известно дали има нещо общо с Ветренска река, приток на Тунджа. Първият компонент *Сърмисач* е обяснен от авторката така, както при *Сърмусъклъка*, като място, където расте див чесън (*sarmisak*), въпреки фонетичната разлика между двете думи (*saç – sak* в последната сричка), която не е обяснена.

Както в предишните случаи, *Сърмисач* може да обясним с чувашката дума *śirma*. Крайната сричка *-saç (-сач)* е неясна. Вероятно

е прабългарски вариант на турската *jü e ~ jüče*, ‘високо, висок’, ‘врѣх’ (EDAL 614), а именно *šěč ~ *šăč ~ *šič. Деллабиализация на гласните при преминаването *j > ś (s)* е известна чувашка особеност: *jumurta ~ šămartă* ‘яйце’, *šăk- ~ jük(ün)* ‘падам’, *jüz(ük) ~ šer, šerě* ‘пръстен’. В якутски имаме думата *sis* ‘планинска верига’, ‘планински хребет’, ‘високо място’, ‘седловина (начало на река)’ (Пекарский 2248), а в чувашкия – *śi* ‘врѣх’, ‘височина’. Семантичната реконструкция е доста рискована поради големия брой значения на *śirma*. Без да знаем точно как изглежда местността, която носи това име, можем да направим само хипотетична реконструкция ‘височина над река, дол’.

Проблемът се усложнява допълнително с втората думата *kundur* (кундур), която авторката определя като неясна. Действително трябва да се съгласим с нея, че връзката с турския глагол *kondurmak* е съвсем неубедителна. Не е изключено тази дума да е също прабългарска. Първото съответствие, което идва на ум, е чувашката дума *xăntăr (xăndăr)* ‘бобър’ ~ тур. *kunduz* ‘видра’ (ротацизъм *r ~ z*). Съответствието *к ~ х, ѣ (чув.) ~ u/o* (тюрк.), както и озвучаването на *-t-* в интервокална позиция, са правилни. Както показва голяма част от прабългаризмите, съгласната *к* не е преминала в *х*, както това е станало в чувашкия. Прабългарската реконструкция **kundur* е правилна.

От казаното дотук можем да направим хипотетичен извод, че в местността над Тунджа е имало бобри. Единственият начин да получим повече информации е огледът на местността. Не можем, разбира се, да очакваме, че там не са станали промени от времето, когато е дадено името, но е възможно да са останали спомени и разкази от стари времена.

7. *Сърман ашъ (Сирман ашъ)*¹⁰ – нивичка в околностите на село Чучер (Чам дере). Изхождайки от старото име на селото, можем да предположим, че там се намира дере. Авторът допуска, че първият компонент е силно деформирана турска дума *siğirtayın*, а вторият от *ağacı*.

Според мен *Сърман* се обяснява като *śirma + -n* (афикс, образуващ притежателен падеж при основите с крайна гласна) като

първи член на изафетно словосъчетание. За втория компонент *ашъ* можем да допуснем, че произхожда от глагола *ащ-*, който в чувашкия език има следните значения: 1) 'ходя, преминавам по вода, кал, трева или сняг, така че краката или въобще долната част на тялото потъват в тях'; 2) 'бягам в тръс'. Неговото съответствие в якутския е *ās-* 'преминавам', 'прекращвам граница', 'протичам', 'просмуквам'. Именна форма **ащ* не е записана. Производната чувашка дума *ащă* 'бързо преминаване, вървеж' позволява да направим реконструкцията *širmän ašă* 'бързо течение на реката' (*ašă* + притежателната наставка *-ă/ě-*, която в краесловие е подложена на елизия). Топонимът може да бъде разбран като 'място, където реката има бързо течение и често се разлива'.

В останалите тюркски езици основните значения на глагола *ащ-* са: 'преминавам било на планина', 'излизам от бреговете (река), разливам се'. Значението на производни форми, образувани с афиксите *-ig ~ -u ~ -a*, са 'проход', 'седловина, по която планинския път прехвърля отатък билото', 'низина', 'подножие, поли (на планина)' (ЭСТЯ 1974, 212–215), напр. *aša* (тур. диал., гаг.).

Както фонетичното съвпадение на чувашкия и общотюркския глагол (*ащ*), така и по-тясната семантика на чувашкия глагол, в сравнение с общотюркския, показва, че той е заемка, най-правдоподобно от къпчакски език. Отговарящата му прабългарска глаголна форма е по-скоро **ul-/*al-* (лямбдаизъм *š ~ l*), от която в чувашкия е запазена производната форма *ulăx* 'ливада на брега на река', 'равна, низка местност на брега на реката, която напролет е заливана', *ulăx-* 'изкачвам се' ~ *ащ-* (Федотов). Изводът е, че топонимът *Сърман ашъ* е може би от времето на куманите и печенегите. Думата *сърма*, която е несъмнено прабългарска, като географски термин (както вече споменах) е разпространена сред къпчаците. Трябва също така да вземем под внимание възможното преосмисляне при смяната на населението и на неговия език.

Що се отнася до семантичната реконструкция, трябва да знаем дали това малко поле се намира на брега на река (дере), което напролет често е заливано, или е в подножието на планината, или пък на път, който води към билото. Разрешението на този въпрос

има значение за тюркското и даже по-широко за алтайското езиковознание, защото тук контаминационните процеси между различни коренни думи при преминаването от един тюркски език в друг са очевидни.

Тюркско-чувашката алтернация $j \sim \acute{s}$ - (*s-), на която се опира етимологията на топонимите, съдържащи думата *сърма*, трябва да се има предвид и при други случаи. Пример за това са топонимите *Сар* и *Сър*, които редовно са обяснявани с турските думи *sarı* 'жълт' или *siğir* 'говедо'. Необходимо е да се провери дали местността не отговаря по-скоро на чувашката дума *šir* 'стръмнина', 'урва', 'яр', 'склон на бряг' ~ *jar* 'стръмен бряг', 'пропаст', 'отвесна скала' (тюрк.); 'пропаст'; 'вир, водовъртеж'; 'дол' (тур.) ~ *яр* 'стръмен бряг', 'пропаст' (бълг.).

В заключение искам да подчертая, че запазените в чувашкия език особености на прабългарския език са важни езикови факти, които трябва да бъдат взети под внимание, когато топонимите са неясни по произход или когато етимологичните изводи не отговарят на особеностите на назованите местности. Тяхната интерпретация от гледна точка на прабългарския език би била много по-трудна без изчерпването на всички възможности, които дават старобългарския, съвременния български, както и съседните балкански езици главно гръцкия, турския и техните заемки в българския. Благодарение именно на старателно събираната и изследвана топонимия имаме възможност да изследваме тези топоними от гледна точка на прабългарския език.

БЕЛЕЖКИ

- ¹ Magdalena Dyras, *Kilka uwag o chorwackiej etnogenezie i manipulacjach narodową tożsamością*, „Dawne kultury w ideologiach XIX i XX wieku”, Warszawa 2007.
- ² A. Parzymies, *Ethnonymes slaves. Propositions d'étymologies altaïques w: „Stadies in Oriental Art. and Culture in Honour of Profesor Tadeusz Majda”*, 79 – 103, Warsaw 2006.

- ³ Мария Ангелова-Атанасова, Топонимията на Горнооряховско. Проблеми на устойчивостта на функциониращата топонимична система, София 1966, стр. 370.
- ⁴ Л. Димитрова-Тодорова, Личните имена в Поповско, София 2006, стр. 548.
- ⁵ Ц. С. Константинова, Топонимията на Казанлъшко, Велико Търново 2008, стр. 769.
- ⁶ В. Simeonov, E. Iwanowa, *Toponimijata na pliskovsko-madarskija region*, Plovdiv 2010, s. 272.
- ⁷ N. Kovačev, *Mestnite imena v Velikotàrnovsko*, Veliko Tàrnovo 2001, s. 266.
- ⁸ Л. С. Левитская, op. cit., стр. 141.
- ⁹ Ц. Костадинова, Топонимията на Казанлъшко, Велико Търново 2008, стр. 769.
- ¹⁰ G. Christov, *Mestnite imena v Ardinsko*, Veliko Tàrnovo 2009, s. 529.